

бошқача таассурот қолдиради. Бир-бирини аввал кўрган, билган бўлсалар-да, Йўлчи билан Гулнор ҳам одоб юзасидан бир-бирига қарамайдилар ва сўзлашмайдилар. «Паранжига ўралган Гулнор атрофидаги нарсаларни онасига кўрсатиб, титроқ овоз билан сўзлар, лекин Йўлчига сўзлашга ботинмас, сўзлашув учун бирон баҳона, сабаб қидиришга тиришар эди.»

Манзилга етиб келишгач, қулай фурсат туғилиб, севишган диллар бир-бирига талпинди. «Зеби...тангриқиш назари билан унга (Ўлмасжонга -Й.С.) қаради. Аравакаш юмшоққина қулимсиради. Ёш йигитнинг бу ёш, ширин табассумини ой ёруғида алайна кўра олган қиз бутун баданларидан мулоиймгина дуркираш кечганини пайқайди ва қизариб тескари қаради...» Аравадан кўчни туширганларидан кейин ариқ бўйида юз-қўлларини артиб турган Йўлчини кўриб «Гулнорнинг юраги кучли тўлқинланди, бутун гавдасини тотли бир титроқ босди.» Зеби бундай учрашувни кутмаганди. Бунинг устига йигит киши билан биринчи марта шундай ҳолат юз беряпти, шунинг учун унинг вужудида «мулоиймгина дуркираш» кечади ва уялиб қизаради. Гулнор Йўлчини севади, бу икковига ҳам маълум. Қиз учрашувни орзиқиб кутганди, ниятига етганидан «юраги кучли тўлқинланди.» Пайтдан фойдаланиб ҳар иккала жуфт севишганларнинг қўллари чирмашди ва Ўлмасжоннинг «кучли қўллари уни (Зебининг қўлларини -Й.С.) маҳкам ушлаб, кампирнинг бошидан пастроқ туширди ва иккала ёш шу бўйича турган жойларида туриб қолдилар...» Йўлчи эса «титроқ қўллари билан Гулнорнинг сочларини аста силади. Ҳар иккисининг кўзлари ёш ва кучли муҳаббатнинг чуқур маъноси, нашъаси ва самимияти билан бир-бирига узоқ тикилди.»

Чўлпонда ҳам, Ойбекда ҳам шоирона руҳ кучли. Шунинг учун улар тасвирда поэтик воситаларни мўл-кўл қўллайдилар, уларнинг вазифасини кучайтирадилар. Ўлмасжонга нисбатан Чўлпон «ёш йигит, ширин табассум, кучли қўллар», Зебига эса «мулоийм дуркираш, қизариш» каби сифатларни раво кўради. Ойбек йигит-қиздаги оний ҳаяжонни янада бўрттириброқ кўрсатиш ниятида «титроқ» истилосига алоҳида уруғ беради. Гулнорнинг бадани титраса, Йўлчининг қўллари титрайди. Чўлпонга йигитнинг қўллари кучли кўринса, Ойбек учун нафақат севишганларнинг «юраги кучли тўлқинланди», балки уларнинг муҳаббати ҳам кучлидир. Бу «кучли муҳаббатнинг чуқур маъноси, нашъаси ва самимияти» бор. Кетма-кет қўлланилган бу сифатлашлар ўқувчига катта завқ бағишлайди.

Кўринадики, Ойбек поэтик тасвир воситаларининг хизмат доирасини насрда устозларига қараганда бирмунча кенгайтди. Агар шеърятда бу тасвир воситалари объектни куйлашга, гўзалликни мадҳ этишга хизмат қилдирилган бўлса, насрий асарларида ёзувчи улардан образлиликни вужудга келтириш, характерларнинг ички дунёсини очиш, унинг ривожини таъминлаш, асар ғоясини тўлароқ ифодалаш учун фойдаланди. Бу фазилатлар Ойбек услубининг бош хусусиятига айланиб қолганлигини бошқа асарлари ҳам тасдиқлайди.

АДАБИЁТЛАР

[1]. Чўлпон. Яна олдим созимни. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991. 37-42-б.; [2]. Ойбек. Асарлар. 10 томлик, 3-том. Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1969. 162-164-б.

Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси.

Қабул қилинди:
28.04.2005

УДК: 894.375. (092).

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ЛИРИК ИФОДАНИНГ НОАНЪАНАВЙ ҚИРРАЛАРИ

Ҳ.Жўраев

В статье рассматриваются нетрадиционные свойства и лирического изображения литературного наследия Алишера Навои, анализируется новаторство поэта.

This article is about non-traditional features of lyrical image in literal heritage of Alisher Navoiy. The innovation of the poet is analyzed by means of characteristic examples.

Нафақат ўзбек, балки бутун Шарқ адабиётида энг кўп мурожаат қилинадиган адабий қаҳрамонлардан бири Мажнундир. Алишер Навоий ҳам ўз ғазалларида ушбу образга кўп марта мурожаат қилган. Шоирга ўз лирик қаҳрамонининг кайфияти ва руҳий ҳолати, қисмати ва психологик қирраларини ёритишда Мажнун образи баъзан ўхшатиш, кўпинча эса талмеҳ воситасида ёрдамга келади. Мажнун саргузаштлари, ишқ йўлида чеккан уқубатлари аслида афсонавий тарзда тасвирланса-да, Навоий лирик қаҳрамони баъзан ўхшатишни ғулувв (гротеск) даражасига кўтаради. Аммо шоир ўз муболағасида, қай даражада бўлмасин, муайян ҳаётний заминга, бадний ҳақиқатга таянгани учун унинг ўта муболағаси ҳам бизни ишонтиради. Мажнун-ку, ҳар қалай, вафот этгач, Лайли ёнидан ўзига абадий маскан топа олди. Аммо Навоий лирик қаҳрамони бўлган ошиқ шу бахтдан ҳам маҳрум:

*Лаҳад кунжин ватан айлаб, тинибтур умридин Мажнун,
Не бўлса, мен киби овориш бехонумон эрмас.*

ХМ. I. 227-ғазал.

Ҳап шундаки, Навоий лирик қаҳрамони ўз руҳий кечинмаларини янада ёрқинлаштириш ва бўрттириш мақсадида Мажнун ҳамда Фарҳод тимсолларини ўзидан паст қўяди. Ишқ йўли осон қатъ этиладиган йўллардан эмас. Олий мақсад – ёр васлига етмоқ учун турли машаққатларни зиммага олиш, ҳар қандай қийинчиликлардан мардонавор ўта билишдир. Навоийнинг лирик қаҳрамони - ошиқ ана шундай машаққатли довлар ва синовлардан ўтиб бораверади, Фарҳод билан Мажнун эса:

*Қолди аввал тоғ аро Фарҳоду, Мажнун дашт аро,
Ишқ йўлида манга икки ажаб йўлдош эрур.*

ХМ. II. 197-ғазал.

Демак, бадний санъатларни, хусусан, маълум ва машҳур шахсларни талмеҳ санъатида келтиришда Алишер Навоий услубига хос хусусиятлардан бири шуки, бу санъат таъриф-тавсифнинг баландпарвоз ифодасига эмас, маъно ва ғоянинг теранлашувига йўналтирилади. Яна таъкидлаймиз: биз мисол келтираётган Фарҳод, Мажнун сингари адабий қаҳрамонларни талмеҳ санъати орқали келтириш шоир даври учун янгилик эмас, балки изчил тус олган анъанавий образлардир. Айнан изчил анъанавийлик натижасида Шарқ шеъриятида ҳар икки қаҳрамон деярли барча ижодкорлар қаламида маълум хусусиятлари: Фарҳод ишқ йўлида ғампешалик рамзи, Мажнун эса ҳижрон дардида дашту биёбон саргардони сифатида такрор-такрор гавдалантирилаверади. Бу, бир томондан, ҳар қандай шоирнинг қалб кечинмаси, ифодаламақчи бўлган лирик ҳолати баёнини осонлаштиради, иккинчи, масаланинг манфий томони эса, бадний саёзлик, қайтариқ касб этади. Мисолларга эътибор беринг:

Ғадойй:

*Деса бўлмас, Ғадо, ҳар бўлҳавасни ошиқ,
Ҳадиси «Хисрави Ширин» ғариз Фарҳод эмиш, билдук,*

Лутфийда:

*Шаккар лабидан ким тиласа шарбати Ширин,
Ҳасрат била Фарҳод киби ғулуси ноком.*

Яна Ғадоййдан:

*Ишқидин ҳосид мени гар манъ этар, маъзур эрур,
Ори билмаслар чу Мажнун дарду ҳолин соғлар.*

Шу мазмун Лутфийда:

*Интизори йўли устида қўюб кетти қўзунг,
Бизни ул Лайли сифатлик мисли Мажнун айлади.*

Ниҳоят, Саккокий анъанавийлик схематизм ва шаблон даражасига етганини, бу ҳақда шоирлар янги ғап айта олмай қолганликларини қуйидагича эътироф этади:

*Биздан эшитсун эмди жаҳон тоза қиссалар,
Чун қўҳна бўлди Лайлию Мажнун ҳикояти.*

Дарҳақиқат, анъанавийликнинг мустаҳкам қолиплари чегарасида янги поэтик фикрни ифодалаш, янги гап айтиш сўз санъаткоридан дақиқбинликни, туйғун кузатувчанлик ва теран мушоҳадани талаб этади. Эҳтимол, шунинг учун бўлса, керак, ўз даврининг тан олинган устод санъаткорларидан Гадоий ижодида Фарҳод образи иштирок этган талмех, қўлимиздаги мавжуд девонга таянадиган бўлсак, фақат бир жойда, Мажнун образи атиги икки ўриндагина учрайди. Ҳатто маликул калом Лутфий ҳам мазкур адабий қаҳрамонларни саноқли ғазалларидагина тилга олиб ўтади, холос. Алишер Навоийнинг «Ҳазоин-ул маоний» сидан эса мазкур образларга мурожаат қилиб яратилган талмех намуналарини юзлаб келтириш мумкин. Шуниси диққатга сазоворки, бундай бадий лавҳаларнинг аксариятида янги поэтик мушоҳадалар, лирик лавҳа ва манзаралар ўз аксини топган, уларнинг аксарияти бадий кашфиёт, адабий-эстетик топилдиқ сифатида диққатга сазовордир.

Талмех санъатини қўллашда навоёна усуллардан яна бири шуки, шоир мазкур санъат материали бўлган шахс ёки у билан боғлиқ маълум ва машҳур ҳодисага ургу бериб, уни такрорлайвермайди. Балки ана шу ҳодиса лирик баён ва ифода таркибига сингдириб юборилади. Биз ана шу ўринларни мутолаа қилганимизда эса шоир нимага ёки кимга мурожаат қилаётганини ички туйғу ва шууримиз билан илғаб оламиз. Қуйидаги мисолда талмех санъатини қўллашдаги ана шундай ўзига хосликка эътибор берайлик:

*Носиҳо, қилма, жадал, айрил кийиклардин дебон,
Олими шахр этмагай гули биёбон бирла унс.*

ХМ. I. 90-ғазал

Байтни ўқиганимизда, гарчи Мажнун исми тилга олинмаган бўлса ҳам, кўз олдимизга беихтиёр саҳрода маскан тутиб, ваҳшийлар билан дўст тутинган саргардон Мажнун келади. Масала шу билангина чекланса, байтнинг, умуман, шеърнинг бадий-эстетик қиммати бу қадар юксак бўлмаган бўлур эди. Гап шундаки, ишқ-кўнгил иши, уни хирад билан, ақлу дониш билан йўлга солиш имкони йўқ. Мажнуннинг қалби ишқ измида, унинг ҳолати, руҳиятини ақлу идрок билан ҳис қилиб бўлмайди. Навоийнинг бошқа бир ғазалида ана шу ҳолатни мантиқан асослайдиган байт мавжуд:

*Ақлим, барча хирад аҳлига эрур устод,
Бўлди ишқ абжади таълимида тифли мактаб.*

XX асрнинг машҳур шоирларидан С. Есенин ҳам қалб туғёнларини идрок билан тизгинлашга ҳаракат қилувчиларга қарата «Уларнинг идрок қалбига ҳоким» деганида шунини назарда тутган эди.

Навоийдан яна бир характерли мисол:

*Кийик чарми заиф эғнимга мажнунлиг нишони бас,
Жунун тоши синуқ бошим узра қуш ошённи бас.*

ХМ. I. 225-ғазал.

Машҳур ривоятга кўра (Бу ривоят Абдурахмон Жомийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидан ҳам ўрин олган), Лайли Мажнун билан учрашувга чиққанида ота-онаси уни чақириб қолади. «Мен ҳозир келаман» дея кетган Лайли ота-онаси билан бошқа жойга қўчиб кетаётганлиги учун бир неча ойгача қайта олмайди. Мажнун ойлар давомида Лайлини кутади. Жойида қимирламай туравергани учун қушлар уни дарахт гумон қилиб, бошига ошён қурадилар. Юқоридаги байтда ана шу ҳодисага ишора борки, шоир бир олам маънони байт замирига зимдан сингдириб юборган.

Қўринадики, Навоий шеъриятида лирик фикр-мушоҳада бадий санъат қолипига зўраки мослаштирилмайди, аниқроғи, шоир ўз олдига шакл унсурни бўлмиш бадий санъатнинг мукамал кўринишини яратишни мақсад қилиб қўймайди, аксинча, асар мундарижаси, мазмун-моҳияти ўзига хос ва мос бўлган шаклда, бадий санъат либосида намоён бўлади.

Қуйидаги байтда эса ҳажрнинг узун шомини афсона-эртас эшитиб кечирадиган Баҳром қисмати лирик қаҳрамоннинг шарҳи ҳоли билан

уйғунлашиб кетади. Натижада талмеҳнинг Навоий салафлари ва замондошлари ижодида учрамайдиган янги кўринишининг гувоҳи бўламиз:

*Шоми ҳажрим шарҳи элни беҳуд этса, не ажаб,
Уйғу келтурмакдур хосияти афсонанинг*

ХМ.1. 348-ғазал.

Бадий санъатларни, хусусан, талмеҳ санъатини қўллашда Навоий ижодига хос яна бир хусусиятга урғу бермоқ керак. Бадий санъатлардаги изчил анъанавийлик кўп ҳолларда тематик маҳдудликни, бир ёқламаликни келтириб чиқаради. Ҳофиз Таниш Бухорий ана шундай ҳолдан ташвишланиб ёзган эди: «Баъзилар сўзни тарсе ва тажнис асосига қўядилар ва сўзнинг юзини шулар билан безайдилар. Натижада саҳни кенг бўлиши лозим бўлган сўзларда бир неча қадам босиб қайтилади. (Натижада) жиловни қўйиб юборилган баён отининг чавандози жавлон қилишга мажболи қолмайди ва гап майдонидаги чавандоз беихтиёр йиқилиб тушади» [1].

Алишер Навоий шунинг учун ҳам бадий санъатларни қўллашда бир қолипга тушиб қолиш, тахайюл ва тафаккур парвозини чеклаб қўйишнинг олдини олиш мақсадида, муайян санъатлардан нафақат ишқий-лирик кечинмалар баёнида, балки ахлоқий-фалсафий, ижтимоий-маънавий, қолаверса, рухий-биографик қарашлар ва ҳолатлар ифодасида ҳам фойдаланади. Бу ҳол унинг лирик мерос асрлардан буён маҳорат мактаби бўлиб келаётганининг етакчи омилларидан биридир.

АДАБИЁТЛАР

[1]. Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдулланом. (Шарафномаи Шохий). 1-жилд. Т.: «Фан» нашриёти, 1966., 48-б.

Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси.

Қабул қилинди:
08.06.2005.

УДК: 398.2 (қ512.1).

ҚАРҒИШЛАРДА ЎЛИМ ИФОДАСИ

Д.Ўраева

В статье анализируются своеобразные особенности проклятия на тему смерти и их генетические основы, некоторые поэтические признаки, этапы развития.

In article is analyzed the peculiar features of damnation on the theme of death and their genetic bases, some poetic signs, stages of development.

Қадимги инсонлар сўзнинг магик қудратига ишонганлар. Яхши сўз эзгуликка, ёмон сўз эса ёвузликка етаклайди, деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун халқ орасида "Яхши сўз - жон озиғи, ёмон сўз - бош қозиғи" деган мақол юради.

Ўзбек фольклори жанрлари орасида сўз сеҳрига асосланувчи махсус жанрлар бор. Улардан бири қарғишдир. Асосида инсонга ёмонлик, ўлим тилаш мақсади ётувчи ушбу жанр ўзбек фольклорининг мустақил, қадимий, анъанавий жанрларидан бири саналади.

"Қарғиш" атамаси қадимги туркча "қар" феъли [1] ўзагидан ясалган бўлиб, "қарға"- иккинчи шахс буйруқ майли қўшимчасини олган шаклда «йўлиқтир, лаънат ўқи» маъноларини ифода этади [2] ва халқ орасида "қарға +ш", "қарға +моқ", "қарға +н +моқ" шаклида ҳаракат номи кўринишларида учрайди. «Лаънат» сўзи арабча инсу жинс, шайтон сўзининг кўплиги бўлиб, лаънат ўқиш билан уларни сўз ёрдамида чақириш ҳаракати кўзда тутилади.

Қадимги туркий халқлар орасида қарғиш айтиш (лаънат ўқиш) билан ёвуз мифик мавжудотларга мурожаат этиб чақириш ва улар кўмагида бирор ёмонликни амалга ошириш ишончи мавжуд бўлган.

Қадимги турк қавмлари қарғишни жонли мифик мавжудот қиёфасида тасаввур қилишган. Шунинг учун унга нисбатан "тегади", "уради", "тутади", "ўтади" каби жонли ҳаракат номлари қўлланилади: "Жин ургур", "Алвастига